

บทที่ 5

สรุปและวิจารณ์ผลการทดลอง

แลคติกแอซิดแบคทีเรีย (lactic acid bacteria; LAB) เป็นแบคทีเรียที่มีบทบาทสำคัญในอุตสาหกรรมอาหารหมัก โดยมีส่วนสำคัญในการปรุงแต่งรสชาติ กลิ่น ตลอดจนเนื้อสัมผัสของอาหาร นอกจากนี้ยังมีบทบาทสำคัญในการแปรรูปและถนอมอาหารให้สามารถเก็บไว้ได้เป็นเวลานาน แม้ว่าอุตสาหกรรมอาหารหมักของไทยพื้นบ้านตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบันได้มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง แต่ส่วนใหญ่ก็ยังนิยมการหมักแบบธรรมชาติ (natural fermentation) คืออาศัยแบคทีเรียที่มีอยู่ในวัตถุดิบที่ใช้ในการหมักหรือเกิดขึ้นเองในขณะหมัก แต่ข้อเสียคือไม่สามารถควบคุมการหมักได้ และต้องอาศัยภูมิปัญญาหรือความรู้พื้นบ้านในการหมักเป็นสำคัญ ส่งผลให้อาหารหมักไม่ได้มาตรฐานในการหมักแต่ละครั้ง และยังมีโอกาสที่จะสูญเสียผลผลิตหรือผลิตภัณฑ์การหมักในครั้งนั้น ๆ ได้หากไม่มีการควบคุมการหมักอย่างดีพอนอกจากนี้การที่อาหารหมักพื้นบ้านไม่ค่อยได้รับความนิยมในการบริโภค หรือบริโภคกันอยู่เฉพาะในวงที่จำกัด เนื่องจากเกรงว่าจะไม่ปลอดภัยต่อผู้ที่ไม่คุ้นเคยในการบริโภค เช่น อาจมีการปนเปื้อนของเชื้อก่อโรคบางชนิด เป็นต้น

การนำแลคติกแอซิดแบคทีเรีย (LAB starter culture) มาใช้เป็นหัวเชื้อ (starter culture) ในการหมักจึงได้รับความสนใจมากขึ้นโดยเฉพาะในอุตสาหกรรมหมักขนาดใหญ่ ข้อดีของการใช้หัวเชื้อในการหมักคือ สามารถควบคุมคุณภาพของอาหารหมักที่ผลิตในแต่ละครั้งให้เหมือนกันหรือใกล้เคียงกันได้ และยังเพิ่มเติมคุณสมบัติบางอย่างลงไปในผลิตภัณฑ์เพื่อเพิ่มมูลค่าของผลิตภัณฑ์ได้ด้วย โดยการเลือกใช้หัวเชื้อที่มีคุณสมบัติตามต้องการเติมลงไป กระบวนการหมัก เช่น ใช้แลคติกแอซิดแบคทีเรียที่สามารถผลิตแบคทีริโอซิน (bacteriocin) เพื่อไปยับยั้งการเจริญของแบคทีเรียก่อโรคหรือแบคทีเรียที่ทำให้อาหารเน่าเสีย ใช้แลคติกแอซิดแบคทีเรียที่สามารถผลิตสารให้ความหวานเพิ่มมากขึ้นกว่าปกติ (enhanced sweetness) หรือให้กลิ่นหอม (aroma generation) และใช้แลคติกแอซิดแบคทีเรียที่สามารถผลิตน้ำตาลที่มีแคลอรีต่ำ (low-calorie sugar) เป็นต้น

จากการศึกษาก่อนหน้านี้โดยกลุ่มของผู้วิจัยเอง สามารถแยกแลคติกแอซิดแบคทีเรียที่สร้างแบคทีริโอซินที่ชื่อว่าไนซิน (nisin) ได้ โดยแบคทีเรียดังกล่าวนี้คือ *Lactococcus lactis* RP359 (Rattanachaikunsopon and Phumkhachorn, 2008) ดังนั้นจึงมีความประสงค์ที่จะพัฒนาเชื้อดังกล่าวมาใช้เป็นหัวเชื้อในการหมัก เพื่อพัฒนาอุตสาหกรรมหมักอาหารพื้นบ้านของไทยให้มีมาตรฐานและมีความปลอดภัยต่อผู้บริโภคมากยิ่งขึ้น แต่ปัญหาหนึ่งที่พบเมื่อนำแลคติกแอซิดแบคทีเรียชนิดนี้ไปใช้ในกระบวนการหมักคือ แลคติกแอซิดแบคทีเรียหัวเชื้อถูกทำลายโดยแบคทีริโอเฟจ (bacteriophage infection) มีผลทำให้กระบวนการหมักไม่เป็นไปตามที่คาดหวัง และส่งผลให้ผลิตภัณฑ์ที่ได้ไม่มีคุณสมบัติตรงตามที่ต้องการ ดังนั้นจึงนำมาสู่การทำงานวิจัยในครั้งนี้เพื่อจะได้หาแนวทางในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว

การวิจัยครั้งนี้เริ่มต้นจากการตรวจหาแบคทีริโอเฟจที่จำเพาะหรือสามารถทำลายหัวเชื้อ *L. lactis* RP359 จากอาหารหมักพื้นบ้านในภาคอีสาน 30 ตัวอย่าง ซึ่งประกอบด้วยอาหารหมักชนิดต่าง ๆ ได้แก่ ผักดอง แหนม ไส้กรอกอีสาน หม่า กุ้งจ่อม ปลาสาม และเค็มบักนัด และสามารถตรวจพบแบคทีริโอเฟจที่สามารถทำลาย *L. lactis* RP359 ได้ 1 ชนิด โดยตั้งชื่อว่าแบคทีริโอเฟจ ϕ RP359 จากลักษณะ clear zone โดยวิธี spot test และลักษณะ plaque โดยวิธี plaque assay ของแบคทีริโอเฟจ

φRP359 ที่ปรากฏบน lawn ของแบคทีเรียที่เป็นโฮสต์ คือ เห็นเป็นวงใสอย่างชัดเจน แสดงว่าแบคทีเรียโอเฟจ φRP359 ที่แยกได้นี้ น่าจะเป็นไลติกเฟจ (lytic phage หรือ virulent phage) โดยสามารถเข้าไปอาศัยและเพิ่มจำนวนภายในโฮสต์เซลล์ และทำให้โฮสต์เซลล์แตกสลายในที่สุด (Matsuzaki et. al., 2005) lytic phage ที่สามารถทำลายแลคติกแอซิดแบคทีเรียและตรวจพบในอาหารหมักที่เคยมีรายงานมาก่อนหน้านี้ ได้แก่ แบคทีเรียโอเฟจ φJL-1 ซึ่งแยกได้จาก cucumber fermentation และสามารถทำลาย *Lactobacillus plantarum* (Lu et. al., 2003) แบคทีเรียโอเฟจ φR01, φR03, φR05, φR09, φR12 และ φR19 ซึ่งแยกได้จาก sauerkraut fermentation และสามารถทำลาย *Leuconostoc fallax* (Barrangou et. al., 2002) และแบคทีเรียโอเฟจ asccφ28 ซึ่งแยกได้จาก cheese & whey และสามารถทำลาย *Lactococcus lactis* (Kotsonis et. al., 2008) เป็นต้น

เมื่อนำแบคทีเรียโอเฟจ φRP359 ไปศึกษาความสามารถในการทำลายแลคติกแอซิดแบคทีเรียชนิดอื่น ๆ พบว่าแบคทีเรียโอเฟจ φRP359 ไม่สามารถทำลายแลคติกแอซิดแบคทีเรียที่นำมาทดสอบได้เลย แสดงว่ามีความสามารถในการทำลายแบคทีเรียได้อย่างจำเพาะ คือสามารถทำลายได้เฉพาะแบคทีเรียที่เป็นโฮสต์เซลล์ (*L. lactis* RP359) เท่านั้น หรืออาจกล่าวได้ว่าแบคทีเรียโอเฟจที่แยกได้นี้จัดเป็น narrow-host-range bacteriophage อย่างไรก็ตามความสามารถในการทำลายแบคทีเรียอย่างจำเพาะเจาะจงนั้น นับเป็นคุณสมบัติที่พบได้ในแบคทีเรียโอเฟจส่วนใหญ่ (Lu et. al., 2003; Sandeep, 2006) แม้ว่าแบคทีเรียโอเฟจบางชนิดสามารถทำลายแบคทีเรียที่อยู่ใน genus และ species เดียวกันแต่ต่างสายพันธุ์ (strain) ได้ก็ตาม (Barrangou et. al., 2002) นอกจากนี้ก็เคยมีรายงานด้วยว่า แบคทีเรียโอเฟจบางชนิดสามารถทำลายแบคทีเรียได้มากกว่าหนึ่งชนิดและต่าง genus ได้ หรือจัดเป็น broad-host-range bacteriophage (Jensen et. al., 1998; Capra et. al., 2006)

การศึกษาลงของสารละลาย CaCl_2 ต่อการเพิ่มจำนวนของแบคทีเรียโอเฟจ φRP359 พบว่าเมื่อใช้ CaCl_2 ความเข้มข้นสุดท้ายเท่ากับ 20 mM มีผลทำให้แบคทีเรียโอเฟจถูกสร้างและปล่อยออกมานอกโฮสต์เซลล์ได้มากที่สุด แสดงว่า CaCl_2 มีผลต่อการเพิ่มจำนวนของแบคทีเรียโอเฟจชนิดนี้ เหตุที่เป็นเช่นนี้อาจเนื่องมาจากการยึดเกาะ (adsorption) ของแบคทีเรียโอเฟจบนผิวเซลล์ของโฮสต์ ซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการเพิ่มจำนวนของแบคทีเรียโอเฟจ (infection cycle) นั้น นอกจากจะต้องอาศัยความจำเพาะระหว่าง specific receptor บนผิวเซลล์ของโฮสต์กับ attachment site บนโครงสร้างภายนอกของแบคทีเรียโอเฟจแล้ว (Topley and Wilson, 1990) บางครั้งยังจำเป็นต้องอาศัย divalent cations (เช่น calcium ions หรือ magnesium ions) ที่มีอยู่ในสถานะแวดล้อมที่แบคทีเรียและแบคทีเรียโอเฟจอาศัยอยู่ร่วมกันด้วย เคยมีรายงานว่าบางครั้งแบคทีเรียโอเฟจต้องการ divalent cations ในปริมาณที่มากกว่าที่มีอยู่ในอาหารเลี้ยงเชื้อที่ใช้สำหรับการเพาะเลี้ยงแบคทีเรียที่ใช้เป็นโฮสต์เซลล์ (Watanabe and Takesue, 1972) ในการทดลองนี้พบว่าแบคทีเรียโอเฟจ φRP359 มีความต้องการ CaCl_2 เพื่อการเพิ่มจำนวนคล้ายคลึงกับแบคทีเรียโอเฟจ φJL-1 (Lu et. al., 2003) และแบคทีเรียโอเฟจ MLC-A (Capra et. al., 2006) นอกจากนี้ยังเป็นไปได้ด้วยว่าความต้องการ divalent cations ในการเพิ่มจำนวนของแบคทีเรียโอเฟจนั้น อาจไม่เกี่ยวข้องกับขั้นตอน adsorption แต่ไปเกี่ยวข้องกับขั้นตอนอื่น ๆ ของการเพิ่มจำนวนในโฮสต์เซลล์ เช่น การบุกรุกเข้าสู่โฮสต์เซลล์ (penetration) หรือการเพิ่มจำนวนภายในโฮสต์เซลล์ (replication) (Paranchy, 1966; Watanabe and Takesue, 1972) เป็นต้น อีกทั้งยังเคยมีรายงานด้วยว่า calcium ions มีผลต่อการเกิด plaque (Quiberoni et. al., 2004)

การทดสอบความสามารถในการยึดเกาะของแบคทีเรียโอเฟจบนผิวเซลล์ของโฮสต์ในครั้งนี้ มิได้เติมสารละลาย CaCl_2 ลงไปในขั้นตอนของการทดสอบ เพราะต้องการศึกษาการยึดเกาะของแบคทีเรียโอเฟจบนผิวเซลล์ของโฮสต์ในสภาวะที่แบคทีเรียเจริญอยู่ในอาหาร MRS broth ปกติ ผลการทดลองพบว่าแบคทีเรียโอเฟจ ϕRP359 สามารถยึดเกาะบนผิวเซลล์ของโฮสต์ได้ตั้งแต่ 5 นาทีแรกที่ทดสอบ และสามารถยึดเกาะบนผิวเซลล์ของโฮสต์ได้ประมาณ 50% เมื่อเวลาผ่านไปเพียง 15 นาที และสามารถยึดเกาะบนผิวเซลล์ของโฮสต์ได้ 85% ภายในเวลา 20 นาที ทั้งนี้เปอร์เซ็นต์การยึดเกาะบนผิวเซลล์ของโฮสต์ระหว่างแบคทีเรียโอเฟจและโฮสต์แต่ละคู่อาจแตกต่างกันไป เช่น การศึกษาความสามารถในการยึดเกาะของแบคทีเรียโอเฟจ $\phi\text{JL-1}$ บนผิวเซลล์ของโฮสต์คือ *Lactobacillus plantarum* ในอาหาร MRS broth ที่ไม่เติม CaCl_2 พบว่าแบคทีเรียโอเฟจสามารถยึดเกาะบนผิวเซลล์ได้ 75% ภายในเวลา 10 นาที และยึดเกาะบนผิวเซลล์ได้สูงถึง 90% และ 96% ภายในเวลา 20 นาที และ 30 นาที ตามลำดับ อีกทั้งยังพบว่าเมื่อเปรียบเทียบความสามารถในการยึดเกาะบนผิวเซลล์ของโฮสต์ของแบคทีเรียโอเฟจ $\phi\text{JL-1}$ ในอาหาร MRS broth ที่เติม CaCl_2 ก็ให้ผลไม่แตกต่างกัน (Lu et. al., 2003) แต่จากการศึกษาความสามารถในการยึดเกาะของแบคทีเรียโอเฟจ MLC-A บนผิวเซลล์ของโฮสต์คือ *Lactobacillus paracasei* ในอาหาร MRS broth ที่ไม่เติม CaCl_2 พบว่าแบคทีเรียโอเฟจสามารถยึดเกาะบนผิวเซลล์เพียง 37% เมื่อเวลาผ่านไป 45 นาที แต่เมื่อเปรียบเทียบกับความสามารถในการยึดเกาะบนผิวเซลล์ของโฮสต์ของแบคทีเรียโอเฟจ MLC-A ในอาหาร MRS broth ที่เติม CaCl_2 กลับพบว่าสามารถยึดเกาะบนผิวเซลล์ได้สูงถึง 95% ภายในเวลา 15 นาที (Capra et. al., 2006)

แบคทีเรียโอเฟจ ϕRP359 สามารถทนความร้อนได้ดีเมื่ออยู่ในอุณหภูมิ 60 องศาเซลเซียส เนื่องจากจำนวนแบคทีเรียโอเฟจแทบไม่ลดลงเลยเมื่อเวลาผ่านไป 3 นาที แต่เมื่ออุณหภูมิสูงขึ้นเป็น 70, 80 และ 90 องศาเซลเซียส จำนวนแบคทีเรียโอเฟจที่รอดชีวิตจะลดลงอย่างเห็นได้ชัดภายในเวลาเพียงแค่ 3 นาที อีกทั้งจำนวนแบคทีเรียโอเฟจที่ลดลงแปรผันตรงกับอุณหภูมิที่สูงขึ้น อย่างไรก็ตามเมื่ออุณหภูมิสูงถึง 90 องศาเซลเซียส และเวลาผ่านไป 3 นาที ก็ยังคงมีแบคทีเรียโอเฟจรอดชีวิตเหลืออยู่ จากผลการทดลองยังชี้ให้เห็นว่าแบคทีเรียโอเฟจ ϕRP359 น่าจะสามารถทนความร้อนที่ใช้ในกระบวนการพาสเจอร์ไรส์ (pasteurization) แบบ high-temperature, short time (HTST) ซึ่งใช้อุณหภูมิเท่ากับ 71.7 องศาเซลเซียส (หรือ 161 องศาฟาเรนไฮต์) นาน 15-20 วินาทีได้ ซึ่งสอดคล้องกับรายงานก่อนหน้านี้ที่กล่าวว่าแบคทีเรียโอเฟจที่มีโฮสต์เป็นแบคทีเรียใน genus *Lactococcus* หรือเรียกว่า lactococcal phage ส่วนใหญ่สามารถทนการพาสเจอร์ไรส์แบบ HTST ได้ และโดยทั่วไป lactococcal phage จะถูกทำลายได้ที่อุณหภูมิ 85 องศาเซลเซียส เมื่อใช้เวลานานอย่างน้อย 15 นาที ทั้งนี้ความสามารถในการทนความร้อนของแบคทีเรียโอเฟจแต่ละชนิดอาจแตกต่างกันไป เช่น แบคทีเรียโอเฟจ MLC-A สามารถทนความร้อนที่อุณหภูมิ 63 และ 72 องศาเซลเซียสได้นานอย่างน้อย 45 นาที (Capra et al., 2006) แบคทีเรียโอเฟจ $\phi\text{JL-1}$ สามารถทนความร้อนที่อุณหภูมิ 70 องศาเซลเซียสได้ดีกว่าที่อุณหภูมิ 80 องศาเซลเซียส (Lu et. al., 2003) และแบคทีเรียโอเฟจ ϕYS40 สามารถทนความร้อนที่อุณหภูมิ 80 องศาเซลเซียสได้ดีเมื่ออยู่ในอาหารเลี้ยงเชื้อที่เหมาะสม เช่น HB8 broth (Sakaki and Oshima, 1975) เป็นต้น การทราบข้อมูลเกี่ยวกับความสามารถในการทนความร้อนของแบคทีเรียโอเฟจ น่าจะสามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการหาแนวทาง หรือวิธีการควบคุมการปนเปื้อนของแบคทีเรียโอเฟจในกระบวนการหมัก

จากผลการศึกษาโปรตีนโครงสร้างของแบคทีเรียโอเฟจ ϕRP359 โดยวิธี SDS-PAGE พบว่าแบคทีเรียโอเฟจมีโปรตีนโครงสร้างหลัก (major proteins) ที่มีขนาดเท่ากับ 80, 57, 40, 25 และ 15 กิโล

ดาลตัน (kDa) โปรตีนโครงสร้างหลักของแบคทีริโอเฟจแต่ละชนิดอาจแตกต่างกันและเป็นเอกลักษณ์หรือลักษณะเฉพาะของแบคทีริโอเฟจนั้น ๆ Braun และคณะ (1989) เคยทำการศึกษาโปรตีนโครงสร้างหลักของแบคทีริโอเฟจ 10 ชนิด (6 ชนิดเป็น lytic phage และอีก 4 ชนิดเป็น temperate phage) ที่จำเพาะต่อ *Lactococcus lactis* โดยวิธี SDS-PAGE พบว่า รูปแบบของโปรตีนโครงสร้างหลักของแบคทีริโอเฟจทั้ง 10 ชนิดไม่เหมือนกันเลย โดยทั่วไปแบคทีริโอเฟจที่มีโครงสร้างไม่ซับซ้อนมักมีโปรตีนโครงสร้างหลักเพียงไม่กี่ชนิด ในขณะที่แบคทีริโอเฟจที่มีโครงสร้างซับซ้อนมักจะมีโปรตีนโครงสร้างหลักเป็นจำนวนมากหรือหลากหลายกว่า โปรตีนโครงสร้างหลักของแบคทีริโอเฟจส่วนใหญ่เป็นโปรตีนที่พบอยู่ที่แคปซิด (capsid) และที่ส่วนหาง (tail) แคปซิดเป็นโครงสร้างที่ทำหน้าที่ห่อหุ้มและปกป้องสารพันธุกรรมไว้ภายในและยังเป็นส่วนหัว (head) ของแบคทีริโอเฟจบางชนิดด้วย สำหรับแบคทีริโอเฟจที่มีหาง (เช่น genus *Myoviridae* และ *Siphoviridae* เป็นต้น) ส่วนหางนอกจากจะเป็นท่อกลางที่เป็นทางให้สารพันธุกรรมเคลื่อนที่ผ่านจากหัวของแบคทีริโอเฟจไปยังโฮสต์เซลล์แล้ว แบคทีริโอเฟจบางชนิดยังอาจมีโปรตีนโครงสร้างอื่น ๆ เพิ่มเติม เช่น tail fibers และ base plate เป็นต้น นอกจากนี้แบคทีริโอเฟจที่มีหางบางชนิด ตรงบริเวณรอบ ๆ ท่อกลางของส่วนหาง อาจมีโครงสร้างที่เรียกว่า contractile sheath หุ้มไว้อีกด้วย ซึ่ง contractile sheath นั้นนอกจากจะมีส่วนช่วยให้หางของ แบคทีริโอเฟจสามารถยึดหดได้แล้ว ยังมีส่วนเกี่ยวข้องกับขั้นตอนการฉีด (injection) สารพันธุกรรมเข้าสู่เซลล์ของโฮสต์อีกด้วย tail fibers และ base plate ของแบคทีริโอเฟจบางชนิดยังเป็นโครงสร้างที่ใช้ในการยึดเกาะกับ receptor บนผิวเซลล์ของโฮสต์ แต่สำหรับแบคทีริโอเฟจที่ไม่มี tail fibers และ base plate ก็จะใช้โครงสร้างอื่นบนอนุภาคของแบคทีริโอเฟจในการยึดเกาะกับเซลล์ของโฮสต์

การศึกษารูปร่างและชนิดของสารพันธุกรรมของแบคทีริโอเฟจ เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการจำแนกชนิดของแบคทีริโอเฟจ ในการศึกษานี้ได้ทำการตรวจสอบรูปร่างของแบคทีริโอเฟจ ϕ RP359 โดยการทำให้แบคทีริโอเฟจให้บริสุทธิ์และมีความเข้มข้นมากพอก่อนที่จะนำไปย้อมด้วยวิธี negative staining และศึกษารูปร่างภายใต้กล้องจุลทรรศน์อิเล็กตรอนแบบส่องผ่าน (TEM) ภาพถ่ายจากกล้องจุลทรรศน์อิเล็กตรอนแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าแบคทีริโอเฟจ ϕ RP359 มีรูปร่างแบบ complex structure ประกอบด้วยส่วนหัวและหาง ส่วนหัวมีลักษณะเป็น icosahedral และหางเป็นแบบยึดหดได้ (contractile tail) จากลักษณะรูปร่างดังกล่าวแบคทีริโอเฟจ ϕ RP359 จึงจัดอยู่ใน *Myoviridae* family ตามเกณฑ์ของ International Committee on Taxonomy of Viruses (ICTV) (Ackermann, 2003) และเมื่อศึกษาชนิดของสารพันธุกรรมของแบคทีริโอเฟจ ϕ RP359 โดยการสกัดสารพันธุกรรมแล้วนำมาตัดด้วยเอนไซม์ พบว่าสารพันธุกรรมของแบคทีริโอเฟจไม่ถูกตัดด้วยเอนไซม์ RNase และ restriction endonucleases บางชนิดที่นำมาทดสอบ แต่ถูกตัดด้วยเอนไซม์ *Pst*I จากผลการทดลองนี้แสดงว่าสารพันธุกรรมของแบคทีริโอเฟจ ϕ RP359 เป็น double-stranded DNA ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษารูปร่างของแบคทีริโอเฟจ ϕ RP359 ภายใต้กล้องจุลทรรศน์ เนื่องจากแบคทีริโอเฟจใน *Myoviridae* family ทุกตัวที่เคยมีรายงานมีสารพันธุกรรมเป็น double-stranded DNA (Ackermann, 2003) และจากการค้นคว้ารายงานก่อนหน้านี้เกี่ยวกับ lactococcal phage พบว่า มากกว่า 95% ของ lactococcal phage เป็นแบคทีริโอเฟจแบบมีหาง ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน 3 family คือ *Myoviridae* (เป็น แบคทีริโอเฟจที่มีหางยาว และหางยึดหดได้) *Siphoviridae* (เป็นแบคทีริโอเฟจที่มีหางยาว และหางยึดหดไม่ได้) และ *Podoviridae* (เป็นแบคทีริโอเฟจที่มีหางสั้น) โดย family ที่พบมากที่สุดคือ *Siphoviridae* รองลงมาคือ *Podoviridae* และ *Myoviridae* ตามลำดับ (Deveau et al., 2006)